

Hiperboliczna geometria przestrzeni kół

Michał MISKIEWICZ*

* Wydział Matematyki, Informatyki i Mechaniki UW

Rozwiązanie zadania F 1100.

Masa cząsteczki azotu wynosi $m_N = (2A_N/N_A)g$. Energia wiązania takiej cząsteczki przez pole grawitacyjne Ziemi wynosi (G to stała grawitacyjna, M to masa Ziemi):

$$E_g = -\frac{GMm_N}{R} = -m_N g R.$$

Średnia energia kinetyczna ruchu cieplnego wynosi $E_k = 3kT/2$. Stosunek tych energii wynosi:

$$\left| \frac{E_g}{E_k} \right| = \frac{2m_N g R}{3kT}.$$

Liczbowo $|E_g/E_k| \approx 468$. Energia kinetyczna ruchu cieplnego odpowiada pracy potrzebnej do podniesienia cząsteczki azotu na wysokość h nad powierzchnią Ziemi:

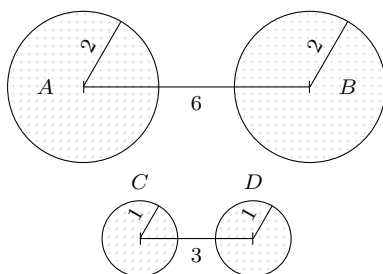
$$h = \frac{3kT}{2gm_N}.$$

Liczbowo $h \approx 13,6$ km.

W Internecie łatwo można znaleźć quizy, których rozwiązanie pozwala odpowiedzieć na ważne pytania: z którą księżniczką Disneya mogę się utożsamiać?, które warzywo najlepiej mnie opisuje?, do którego z czterech domów Hogwartu pasuję? Postanowiłem dodać swoje trzy grosze, pytając Czytelników *Delty* o geometrię przestrzeni kół. Rzecz jest subiektywna, więc nie ma złych odpowiedzi. Zdamy się więc na Tiarę Przydziału!

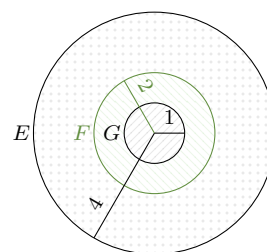
W poniższych pytaniach przez $d(P, Q)$ należy rozumieć odległość między kołami P i Q . Z podanych odpowiedzi wybieramy tę, która według nas najlepiej opisuje sytuację na rysunkach niżej. O przydziale decyduje wybrany symbol; może się okazać, że pasuje więcej niż jeden dom.

Pytanie 1

- ♣ $d(A, B) = d(C, D)$
- ♦♠ $d(A, B) = 2 \cdot d(C, D)$
- ♡ inna odpowiedź

Pytanie 2

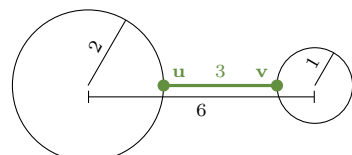

- ♣ $d(E, F) = d(F, G)$
- ♦ $d(E, F) = 2 \cdot d(F, G)$
- ♠ obie powyższe odpowiedzi, gdyż $d(E, F) = 0 = d(F, G)$
- ♡ inna odpowiedź

Sprawdź swój wynik!

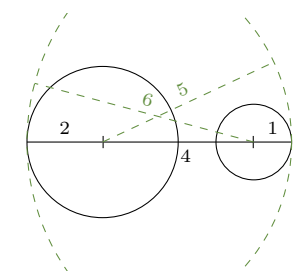
♡ **Hufflepuff!** Twoje rozumienie odległości między kołami trudno uchwycić poprzez proste zależności, ale na pewno okaże się ono przydatne w momencie, w którym świat magii będzie tego najbardziej potrzebował. Tak trzymaj!

♠ **Gryffindor!** Bardzo możliwe, że przez odległość $d(P, Q)$ rozumiesz długość najkrótszego odcinka łączącego jakiś punkt $u \in P$ z jakimś punktem $v \in Q$ (rys. 1). Wtedy $d(A, B) = 2$, $d(C, D) = 1$, natomiast dowolne dwie przecinające się koła są w zerowej odległości. Brawo! Pamiętaj tylko, że tak określona odległość nie jest *metryką*, czyli nie mierzy, jak bardzo dwa koła się różnią – dwa koła mogą się różnić diametralnie, a nadal być odległe o 0.

Rys. 1. Według typowego Gryfona powyższe koła są odległe o 3, gdyż taką długość ma najkrótszy odcinek je łączący

♦ **Ravenclaw!** Niewykluczone, że Twoje rozumienie $d(P, Q)$ pokrywa się z odległością zdefiniowaną przez Felixa Hausdorffa (1868–1942). Mierzysz, o ile trzeba powiększyć koło P , żeby pochłonęło Q , potem odwrotnie – o ile należy powiększyć Q – a na koniec wybierasz większą z tych dwóch wielkości (rys. 2). Wtedy $d(A, B) = 6$, $d(C, D) = 3$ oraz $d(E, F) = 2$, $d(F, G) = 1$. Świetnie!

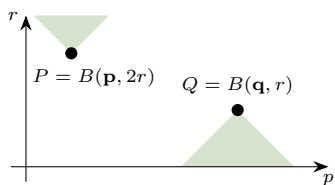

Rys. 2. Żeby lewe koło pokryło prawe, trzeba zwiększyć promień o 3, natomiast żeby prawe pokryło lewe – aż 5. Według Krukonów koła te są więc odległe o 5

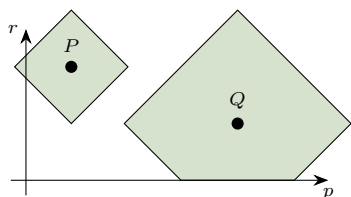
Dzięki opisanej tu *metryce Hausdorffa* można mierzyć odległość między różnymi zbiorami, ale w przypadku kół łatwo ją wyrazić jawnym wzorem. Jeśli dane są koła $P = B(\mathbf{p}, r_1)$ i $Q = B(\mathbf{q}, r_2)$ ($\mathbf{p}, \mathbf{q}$ to ich środki, a r_1, r_2 – promienie), to widać, że najmniejsze koło o środku w $\mathbf{p}$ i zawierające Q ma promień $|\mathbf{p} - \mathbf{q}| + r_2$; koło P trzeba więc powiększyć o $|\mathbf{p} - \mathbf{q}| + r_2 - r_1$ (lub 0, jeśli ta liczba jest ujemna). Podobnie koło Q trzeba powiększyć o $\max(0, |\mathbf{p} - \mathbf{q}| + r_1 - r_2)$, jako większą z tych liczb otrzymujemy więc $d(P, Q) = |\mathbf{p} - \mathbf{q}| + |r_1 - r_2|$.

Pojęcie odległości (bardziej fachowo: metryki) pozwala myśleć o zbiorze wszystkich kół na płaszczyźnie jako o *przestrzeni*, a o kołach jako o jej *punktach*. Jest jasne, że odległość Hausdorffa $d(P, Q)$ jest zerowa jedynie wtedy, gdy koła P i Q są identyczne; spełniona jest też nierówność trójkąta:

Zadanie 1. Uzasadnić, że jeśli $B(\mathbf{p}_1, r_1) \subseteq B(\mathbf{p}_2, r_2 + a)$ oraz $B(\mathbf{p}_2, r_2) \subseteq B(\mathbf{p}_3, r_3 + b)$, to $B(\mathbf{p}_1, r_1) \subseteq B(\mathbf{p}_3, r_3 + a + b)$. Wynioskować, że nierówność trójkąta jest spełniona dla metryki Hausdorffa.

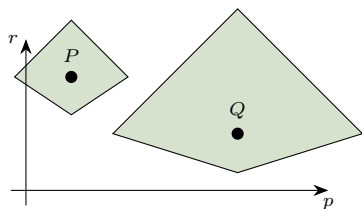

Rys. 3. Punkt P reprezentuje pewne koło, a obszar zaznaczony powyżej niego odpowiada wszystkim kołom zawierającym P . Podobnie punkt Q to koło o dwukrotnie mniejszym promieniu niż P , a obszar poniżej to wszystkie koła zawierające się w Q .

Rys. 4. Zaznaczono wszystkie koła odległe (w metryce Hausdorffa) od P o najwyżej r oraz te odległe od Q o najwyżej $2r$.

Więcej o pożytkach z rozpatrywania odległości niezależnej od skali: Stephen Semmes, *Metric Spaces and Mappings Seen at Many Scales*, str. 401–404 załącznika B w: Michaił Gromow, *Metric Structures for Riemannian and Non-Riemannian Spaces*, Birkhäuser, 2007.

Rys. 5. Zaznaczono koła odległe (w metryce opisanej wzorem (♣)) od P o najwyżej $0,4$ oraz te odległe od Q o najwyżej $1,2$.

$d(P, Q) \leq d(P, S) + d(S, Q)$ dla wszystkich P, Q, S (zad. 1). Te własności powodują, że d można śmiało wykorzystywać do opisu geometrii przestrzeni kół.

Okazuje się, że jest to geometria dobrze nam znana. Przyporządkujemy mianowicie kołu $B(\mathbf{p}, r) \subseteq \mathbb{R}^2$ (o środku w $\mathbf{p} = (p_1, p_2)$) trójkę liczb (p_1, p_2, r) , a więc punkt w górnej połowie przestrzeni $\mathbb{R}^3$. Pomijając jeden wymiar, możemy wtedy reprezentować przestrzeń kół jak na rysunku 3. Możemy też zilustrować wybraną metrykę, wybierając punkt P (czyli jakieś koło) i promień $R > 0$, a następnie rysując obszar odpowiadający wszystkim punktom-kołom odległym od P o najwyżej R (rys. 4). Jak wspomniałem, na rysunku brakuje jednego wymiaru, a w rzeczywistości taki obszar ma kształt podwójnego stożka. Jeśli jednak chcąc interpretować dosłownie rysunki 3 i 4, to są one reprezentacją przestrzeni odcinków postaci $(p - r, p + r) \subseteq \mathbb{R}$ z metryką Hausdorffa; odcinki takie są jednowymiarowym odpowiednikiem kół.

Tutaj należy nadmienić, że odcinki w $\mathbb{R}$, koła w $\mathbb{R}^2$, kule w $\mathbb{R}^3$ oraz obszary jak te z rysunku 4 obejmujemy wspólną nazwą *kul*. W każdym z przypadków mamy bowiem do czynienia ze zbiorem wszystkich punktów odległych od zadanego punktu $\mathbf{p}$ o najwyżej r – zmianie ulega jedynie sens słów *punkt* i *odległość*.

Zanim przejdziemy do ostatniej możliwości, wspomnijmy o tak zwanej odległości euklidesowej: $d(P, Q) = \sqrt{|\mathbf{p} - \mathbf{q}|^2 + |r_1 - r_2|^2}$ dla $P = B(\mathbf{p}, r_1)$, $Q = B(\mathbf{q}, r_2)$. Choć różni się ona od odległości Hausdorffa, to są one porównywalne (jedna nigdy nie przekracza dwukrotności drugiej) i obie prowadzą do udzielenia dwóch odpowiedzi $\diamond$. Geometria związana z odległością euklidesową jest za to dużo bogatsza; z tego też powodu używamy jej na co dzień.

♣ Slytherin! Najwyraźniej uznajesz, że zastosowanie jednokładności nie zmienia odległości między kołami. Jeśli więc koła C, D tworzą konfigurację taką jak A, B , tylko w dwa razy mniejszej skali, to są w tej samej odległości; podobnie mają się E, F do F, G . W wielu problemach geometrycznych taki punkt widzenia się opłaca, wszak wszelkie jakościowe zależności – rozłączność, zawieranie, styczność dwóch kół etc. – nie zależą od skali. Jak przekonuje Stephen Semmes, idea ta jest też pożyteczna w analizie matematycznej. Jesteś w dobrym towarzystwie!

Interesująca nas metryka nie jest tak łatwa w opisie, ale jak się przekonamy, zawiera w sobie klucz do Komnaty Tajemnic – geometrii hiperbolicznej.

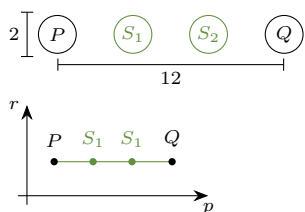
O metryce Ślizgonów. Żeby ją znaleźć, spróbujemy przeformułować metrykę Hausdorffa w sposób niezmienniczy ze względu na skalowanie: zamiast patrzeć, o ile trzeba powiększyć koło P dla pokrycia Q , zbadamy, *ilukrotnie* trzeba je powiększyć. Jeśli jak poprzednio przyjmiemy $P = B(\mathbf{p}, r_1)$, $Q = B(\mathbf{q}, r_2)$, to tym czynnikiem jest $\alpha_1 = \frac{|\mathbf{p} - \mathbf{q}| + r_2}{r_1}$; symetrycznie określamy α_2 jako skalę powiększenia Q . Wydaje się naturalne, że za odległość przyjmuje się większą z liczb α_1, α_2 , ale wynik takiej operacji jest zawsze nie mniejszy od 1, nawet gdy $P = Q$. Sytuację można poprawić na różne sposoby, na przykład od $\max(\alpha_1, \alpha_2)$ odejmując jedynekę, jednak zobaczymy, że najlepiej jest wziąć logarytm (powiedzmy, że naturalny). Prowadzi to do następującej metryki:

$$(\clubsuit) \quad d(P, Q) = \log \left(\frac{|\mathbf{p} - \mathbf{q}| + \max(r_1, r_2)}{\min(r_1, r_2)} \right) = \log \left(1 + \frac{|\mathbf{p} - \mathbf{q}| + |r_1 - r_2|}{\min(r_1, r_2)} \right).$$

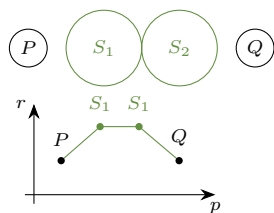
Geometria opisana odległością zdefiniowaną wyżej nosi nazwę *geometrii hiperbolicznej*. W pozostałej części artykułu przyjrzymy się jej bliżej.

Odnotujmy na początek, że $d(A, B) = \log(3) = d(C, D)$ oraz $d(E, F) = \log(2) = d(F, G)$, co potwierdza wybór dwóch $\clubsuit$. Ogólną ilustrację wybranej metryki widzimy na rysunku 5. Nie powinno nas dziwić, że zaznaczone obszary („kule”) nie dochodzą do prostej $r = 0$. Prosta ta jest „nieskończenie daleko” z punktu widzenia naszej metryki. Dlatego też, chociaż modelem przestrzeni kół jest dla nas półprzestrzeń – lub półpłaszczyzna, jeśli badamy przypadek jednowymiarowy – to interesująca nas przestrzeń jest nazywana *przestrzenią hiperboliczną*, a wymiar niżej – *płaszczyzną hiperboliczną*. Czytelnikowi polecam

Zadanie 2. Uzasadnić, że jeśli $\alpha, \beta \geq 1$, $B(\mathbf{p}_1, r_1) \subseteq B(\mathbf{p}_2, \alpha r_2)$ oraz $B(\mathbf{p}_2, r_2) \subseteq B(\mathbf{p}_3, \beta r_3)$, to $B(\mathbf{p}_1, r_1) \subseteq B(\mathbf{p}_3, \alpha\beta r_3)$. Wywnioskować, że nierówność trójkąta jest spełniona dla metryki ($\clubsuit$).

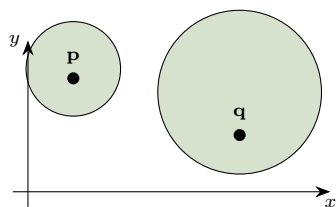
Rys. 6. Środki kół jednostkowych P, Q są odległe o 12. Zaproponowana łamana łącząca P i Q ma długość $\log(125)$

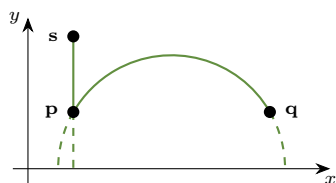
Rys. 7. Najkrótsza trzyczęściowa łamana łącząca P i Q ma długość $\log(108)$. Wykorzystuje ona koła o tych samych środkach co poprzednio, ale dwukrotnie większym promieniu

Przykład. Jeśli ustalimy koło X i rozważymy wszystkie koła odległe od niego o R , to da się wśród nich znaleźć (dla dużych R) około e^R kół wzajemnie odległych o co najmniej 1. Warto to zestawić z geometrią euklidesową, w której okrąg o promieniu R ma długość $2\pi R$, więc punktów oddzielonych o 1 jest jedynie około R .

Opisaną obok analogię optyczną wymyślił w 1696 roku Johann Bernoulli. Wykorzystał ją do znalezienia kształtu brachistochrony, przyjmując prędkość światła w (x, y) proporcjonalną do $\sqrt{y}$. Rozwiązanie to można zobaczyć na kanale 3Blue1Brown na YouTube: *The Brachistochrone, with Steven Strogatz*, youtu.be/Cld0p3a43fU.

Rys. 8. Kule w metryce $d_{\mathbb{H}}$: o środku $\mathbf{p}$ i promieniu 0,4; o środku $\mathbf{q}$ i promieniu 1,2. Warto odnotować, że są podobne kształtem i rozmiarem do kul w metryce $d_{\clubsuit}$ (rys. 5)

Rys. 9. Krzywe geodezyjne prowadzą z punktu $\mathbf{p}$ do $\mathbf{q}$ i $\mathbf{s}$

samodzielnie poeksperymentować z pomocą komputera i zaobserwować, jakie kształty da się otrzymać, rozważając obszary jak na rysunku 5. Warto też sprawdzić, że spełniona jest nierówność trójkąta (zad. 2).

Rzut oka na geodezyjne. Rozważmy następujący problem: dla kół P, Q z rysunku 6 (o promieniu 1 i środkach odległych o 12) wskazać koła S_1, S_2 w taki sposób, by długość łamanej $[P, S_1, S_2, Q]$ – mierzona jako suma odległości między kolejnymi wierzchołkami łamanej – była najmniejsza. Na rysunku 6 od razu widać narzucające się rozwiązanie: za S_1, S_2 przyjmujemy koła jednostkowe położone w równych odstępach między P, Q ; na półpłaszczyźnie ilustrującej przestrzeń kół odpowiada to „prostej” łamanej. Jej łączna długość to $3 \cdot \log(1+4)$, czyli $\log(125)$.

Ale da się lepiej! Optymalnym rozwiązaniem okazują się koła o tych samych środkach, ale promieniu 2 (rys. 7). Taka łamana ma długość $2 \cdot \log(4+2) + \log(\frac{4+2}{2})$, czyli $\log(108)$. To oczywiście nieznacznie mniej, jednak łatwo znaleźć bardziej jaskrawe przykłady. Gdyby koła P, Q rozsunąć na odległość $d > 12$, to optymalnym rozwiązaniem są koła S_1, S_2 o promieniu $d/6$ położone w równych odstępach; dla dużych d daje to łamaną niemal $\frac{3}{2}$ -krotnie krótszą niż ta „prosta”. Gdybyśmy natomiast nasze zadanie zmienili, każąc szukać łamanej o większej liczbie wierzchołków, to zauważylibyśmy przepaść między rozwiązaniem „prostym” a optymalnym.

Standardowa metryka hiperboliczna. Jest wiele przykładów pozwalających uzmysłowić sobie różnicę między geometrią euklidesową a hiperboliczną; jeden można znaleźć na marginesie. Większość z nich wymaga jednak bardziej wyrafinowanej metryki niż ta opisana wzorem ($\clubsuit$), którą od teraz dla odróżnienia będziemy oznaczać przez $d_{\clubsuit}$.

Tę „lepszą” metrykę opiszę w oparciu o analogię optyczną. Oderwijmy się od przestrzeni kół i rozważmy światło rozchodzące się w półpłaszczyźnie $y > 0$ (choć tę samą konstrukcję można powtórzyć w dowolnym wymiarze). Jeśli przyjmujemy, że jego prędkość jest stała i wszędzie wynosi 1, to czas, w którym światło pokonuje daną krzywą, jest po prostu długością tej krzywej. Pokonując drogę z punktu $\mathbf{p}$ do $\mathbf{q}$, światło zgodnie z zasadą Fermata „wybiera” najszybszą drogę, czyli odcinek łączący te punkty, i zabiera mu to $|\mathbf{p} - \mathbf{q}|$ czasu – jest to metryka euklidesowa. Wyobraźmy teraz sobie, że półpłaszczyzna $y > 0$ jest wypełniona niejednorodnym ośrodkiem, a w punkcie (x, y) światło ma prędkość y . Wtedy najszybsza droga z punktu do punktu, nazywana *krzywą geodezyjną*, zazwyczaj nie prowadzi po odcinku (rys. 9). Czas potrzebny na dotarcie z $\mathbf{p}$ do $\mathbf{q}$ oznaczmy przez $d_{\mathbb{H}}(\mathbf{p}, \mathbf{q})$ i to jest właśnie standardowa metryka hiperboliczna. Da się ją wyrazić wzorem:

$$d_{\mathbb{H}}(\mathbf{p}, \mathbf{q}) = \log \left(\frac{|\mathbf{p} - \bar{\mathbf{q}}| + |\mathbf{p} - \mathbf{q}|}{|\mathbf{p} - \bar{\mathbf{q}}| - |\mathbf{p} - \mathbf{q}|} \right), \quad \text{gdzie } \overline{(x, y)} = (x, -y).$$

Do metryki $d_{\clubsuit}$ ma się mniej więcej tak, jak metryka euklidesowa ma się do tej danej wzorem $|x_1 - x_2| + |y_1 - y_2|$. Są one porównywalne – wyniki pomiarów $d_{\mathbb{H}}$ i $d_{\clubsuit}$ różnią się najwyżej dwukrotnie – ale $d_{\mathbb{H}}$ ma szereg przewag. Kule w tej metryce – czyli obszary analogiczne do tych z rysunków 4 i 5 – mają gładki kształt, a dokładnie są kołami (rys. 8). Łatwo wykaże to Czytelnik znający okręgi Apoloniusza (zob. *Deltoïd* w Δ_{13}^1). Krzywe geodezyjne przyjmują kształt pionowych półprostych oraz półokręgów o średnicy leżącej na osi x (rys. 9) – to z kolei Czytelnik może wyprowadzić z prawa załamania światła. Kształt geodezyjnych nie powinien zaskakiwać, bo światło „omiija” obszar niższej prędkości. Jednocześnie wyjaśnia on fenomen zakrzywienia optymalnych łamanych, który widzieliśmy wcześniej.

Po wizycie w Komnacie Tajemnic Czytelnik jest dobrze przygotowany, by samodzielnie zgłębiać dalsze tajniki geometrii hiperbolicznej. Oczywiście warto zacząć od *Delty* – pod hasłami *plaszczyzna hiperboliczna* czy też *Bolyai–Łobaczewskiego* – ale możliwe jest też doświadczenie tej geometrii niejako od środka, poprzez gry komputerowe oparte na geometrii hiperbolicznej: *HyperRogue* i *Hyperbolica*.